

Др Илјас Хаџибеговић

РАДНИЧКИ СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ДО КРАЈА ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА И СТВАРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ 1918. ГОДИНЕ

*Историјско-политичке и друштвено-економске прилике у Босни и
Херцеговини и настанак и развитак радничког социјалистичког
покрета*

1. Државноправни положај. Средином XIX вијека Босна и Херцеговина била је погранична покрајина Османског Царства, најистуренија према средњој Европи. Осим данашње територије, у њен састав улазио је новопазарски санџак који је издвојен 1877. године. С обзиром да је Османско Царство читав претходни вијек заостајало иза политичког и друштвеног развоја западне и средње Европе, његову судбину дијелила је Босна и Херцеговина, у којој је све до средине XIX вијека егзистирало османско војно-феудално аграрно друштво. Провођење реформи које је имало задатак да модернизује османску државу, у смислу јачања централне власти и увођење неких демократских институција, наишло је у Босни и Херцеговини на снажан отпор. Домаћа муслиманска војно-феудална аристократија која је одраније приграбила власт била је спремна да оружјем брани своје привилегије. У два маха, 1831. и 1850/51. године, она је водила замашне оружане сукобе са султановом војском. Послије њеног првог пораза укинута су капетани (1835. г.), а послије другог спахијски систем и еснафска организација (1851. г.). Посљедице ових акција биле су двојачке. Муслиманска војно-феудална аристократија изгубила је власт у покрајини, а ојачао је положај султановог намјесника и његовог чиновништва, које се сада регрутује од Османлија из других покрајина Царства. Иако на путу провођења реформи више није стајала војно-феудална аристократија, покушаји постепеног изједначавања хришћана са муслиманима, практично, нису готово ништа мијењали, јер је и даље фаворизовано чиновништво, више свештенство и земљишна аристократија (бегови). Новом организацијом покрајина (вилајета), 1865. године, успостављена је у њима јединствена административно-управна структура. На челу босанског вилајета налазио се, као и раније, султанов намјесник (валија) који је руководио цје-

локупном цивилном управом. Он је предсједавао Вилајетском вијећу и Општем вилајетском вијећу која су требала да буду једна врста покрајинских представничких тијела. Међутим, по својој структури и функцији сва ова вијећа (покрајинска, окружна и среска) нису имала атрибуте демократских институција. Њих су сачињавали чиновници, високо свештенство и представници народа. Избор ових посљедњих био је заснован на имовинском цензусу и вјерској припадности, а приједлоге су давале комисије састављене од чиновника и вишег свештенства. Половину народних представника у свим вијећима чинили су муслимани, тако да је присуство представника других конфесија било формалне природе. Народ није имао утицаја на избор својих представника, јер је главну ријеч имала Porta и врх чиновничког апарата у покрајини. Тако је било и приликом избора четири посланика босанског вилајета у први турски парламент 1877. године.

Успостављање институција европског грађанског друштва захтијевало је одређене друштвено-економске и културне претпоставке које Босна и Херцеговина у дотадашњем развоју није стекла. Централизација и јача интеграција Царства није успостављена, јер су национални и социјални покрети балканских, првенствено југословенских народа, дјеловали у супротном правцу. Презадуженост државе и сталан недостатак новца повећали су пореска и друга оптерећења потчињених народа и класа. Заопштравање социјалних и класних супротности водило је честим бунама и устанцима хришћанског сељаштва. У низу немирних година у Босни и Херцеговини, највећи значај имао је устанак од 1875—1878. године, који је покренуо сложено источно питање, изазвао ратове Србије, Црне Горе и Русије против Турске, живу дипломатску активност европских сила и, коначно, довео до Берлинског конгреса који је на дневни ред ставио даљу судбину европског дијела Османског Царства.

У читавој дипломатској активности највише се ангажовала Аустро-Угарска која је на Берлинском конгресу, вољом великих сила, добила мандат да »окупира и управља покрајинама Босном и Херцеговином«. Војна окупација која је уследила од 29. јула до 15. октобра 1878. године, наишла је на снажан отпор првенствено муслиманског становништва. Умјесто планиране »војничке шетње« са 82.000 војника Аустро-Угарска је морала водити рат преко 80 дана и ангажовати око 200 000 војника да би скршила отпор који је пружало 93.000 бораца против окупације.

Након војног запосједања 1878. године, Босна и Херцеговина је ушла у састав Аустро-Угарске и остала под њеном влашћу до 1918. године. Њен посебан међународни и државноправни положај у оквиру Монархије одређивало је неколико фактора: Прво, од окупације до анексије стварна власт припадала је Аустро-Угарској, а номинални суверенитет турском султану. Друго, за читаво вријеме аустро-угарске владавине, Босна и Херцеговина била је посебно административно-управно подручје над којим имају ингеренције: цар, Заједничка влада, владе Аустрије и Мађарске, законодавна тијела обје државе и делегације као заједничко парламентарно тијело. Врховна управна власт припадала је Заједничкој влади у чије је име ад-

министрацију вршило Заједничко министарство финансија, што није био случај ни у једној другој покрајини Монархије. Треће, у Босни и Херцеговини није била потпуно одвојена и разграничена војна и цивилна власт. На челу Земаљске владе налазио се земаљски поглавар који је, истовремено, био и командант аустроугарске војске у Босни и Херцеговини. Уз земаљског поглавара постоји цивилни ад-латус (од 1882. до 1912. г), који руководи цјелокупном цивилном управом. И један и други били су одговорни заједничком министарству у Бечу.

Анексијом Босне и Херцеговине (5. октобра 1908) измјењен је њен међународни државноправни положај, али је и даље остало отворено питање њеног укључивања у уставну структуру Аустро-Угарске. Доношење Земаљског статута (устава) у фебруару 1910. и отварања Сабора, јуна исте године, унијела је врло мало промјена у Босни и Херцеговини, јер апсолутизам ничим није био ограничен. Уставом и пратећим законима гарантована грађанска права могла су бити укинута без питања народних представника. Сабор је био састављен на основи веома сложене комбинације вјерског, социјалног и вирилистичког куријалног система, који је осигуравао посланичке мандате буржоазији, велепосједницима и интелигенцији. Као представничко тијело, Сабор није имао законодавну власт, нити је могао утицати на управне послове. На припреми закона Сабор је могао само сарађивати.

2. Развитак капитализма и настајање радничке класе

Првобитна акумулација капитала за вријеме османске власти развијала се у трговини, лихварским операцијама и закупима десетине, царина и монопола, а само ријетко домаћи људи постајали су власници мануфактурних радионица. Ангажовањем претежно страног капитала, од средине XIX вијека, настало је неколико предузећа која се могу сматрати скромним зачецима индустријске производње (пилане на водени погон, пиваре, ткаонице сукна, штампарије). Новчани заводи уопште не постоје, а водена пара као погонска снага коришћена је од 1872. године, за покретање локомотива на првој жељезничкој прузи (Добрљин—Бањалука) и два парна млина мале погонске снаге.

Након 1878. године, капиталистички односи у Босни и Херцеговини развијају се у условима доминације аустроугарских економско-политичких интереса, при чему је снажно наглашена улога државе као промотора индустријализације и најкрупнијег послодавца. Уз државни, доминантну улогу у развоју индустрије и нове привредне активности има страни приватни капитал који улази у земљу осигуран бројним привилегијама и гаранцијама. Пред први свјетски рат (1913. г.), сваки десети власник радње и предузећа био је поријеклом изван граница Босне и Херцеговине. Државни и страни приватни капитал чинио је око 90% инвестираних средстава у привреди. Готово сва велика предузећа налазе се у рукама државе и ау-

строугарских, њемачких, италијанских и шведских капиталиста. Усљед надмоћне конкуренције и наслијеђене привредне структуре, домаћи капитал се споро акумулирао. Тамо гдје је постојао улаган је у трговину, куповину земље, лихварске операције, а само дјеломично у индустријску производњу и новчане заводе. Због тога индустрија у Босни и Херцеговини није настала органским прерастањем мануфактуре у индустрију као у класичним капиталистичким земљама, него као нови квалитет који нема традиције.

Овакав пут индустријализације у Босни и Херцеговини одразио се и на концентрацију капитала у новчаним заводима. Уз давање замашних привилегија, први новчани завод, »Привилеговано одјељење Унион-банке за Босну и Херцеговину«, основан је 1883. године, а шест година касније (1889. г.) у Брчком је основан први новчани завод са домаћим капиталом. Концентрација домаћег капитала носи обиљежје националне и политичке поцјепаности, па је пред први свјетски рат 50 домаћих завода располагало са 41,3 милиона круна, док су 4 бечко-пештанске банке имале 88 милиона круна.

Развој саобраћаја, привредних потенцијала и индустрије у Босни и Херцеговини после 1878. године био је усмјерен на експлоатацију природних богатстава земље, првенствено руда и шума. Производњом сировина и полупрерађевина у рударству и металургији, дрвној, хемијској и прехранбеној индустрији допуњавана је индустрија у Монархији, а истовремено су стварани услови за проширење аустријског и угарског индустријског тржишта. У првој деценији XX вијека, сировине су сачињавале просјечно 83% укупног босанскохерцеговачког извоза, док је око двије трећине увоза чинила индустријска роба.

Социјална структура друштва, успостављена средином XIX вијека, није се битно измијенила ни после аустроугарске окупације 1878. године. И поред обећања на Берлинском конгресу да ће ријешити аграрно питање као основни социјално-политички проблем босанскохерцеговачког друштва, Аустро-Угарска није готово ништа промијенила. Аграрно становништво, које 1910. године чини око 88% укупног становништва, и даље се дијели у више социјалних скупина: земљопосједници са кметовима, земљопосједници без кметова, слободни сељаци, кметови, кметови који су дијелом слободни сељаци и остало аграрно становништво које сачињавају, углавном, људи без земље.

У рукама 10.463 земљопосједника, 1910. године, налазило се око 80.000 кметских домаћинства и преко 30.000 домаћинства која су дијелом у кметским односима. Под утицајем продора капиталистичких односа, поткрај турске и за вријеме аустроугарске власти, у ред земљопосједника ушао је танак слој српских, хрватских и других власника који су до кметских селишта и земљопосједа долазили искључиво куповином.

Продирање робноновчаних односа на село и распадање патријархалне задруге били су праћени пауперизацијом аграрног становништва. Од 1895—1910. године, број аграрног становништва увећао се за 20,5%, обрадиве површине за око 200.000 ха, док се просјечни

сељачки посјед умањео се за 11,2%, а број стоке за 17,4%. У исто вријеме, 40% слободних сељака и кметова има посјед до 2 ха, а 66% испод 5 ха. Око 150.000 сеоских домаћинстава, са око 900.000 особа, морао је у току године тражити допунски извор прихода изван пољопривреде. Домаће тржиште радне снаге није их могло прихватити, па је један дио сељаштва, нарочито муслиманског био захваћен трајним иселавањем и повременим економским миграцијама.

Социјална структура градског становништва није се мијењала сразмјерно развоју индустрије, саобраћаја и трговине. Највећим дијелом, босанскохерцеговачки градови задржали су наслијеђено аграрно и занатлијско-трговачко обиљежје. Од 66 градских општина, 1910. г. само у њих 25 више од половине становништва налазило је изворе егзистенције изван пољопривреде. Са малим изузецима, то су градови са 2.000—5.000 (11 има преко 5.000, а само 1 има 50.000 становника), чију социјалну основу чине ситне занатлије, трговци и разне скупине аграрног становништва. Буржоазија, чиновништво, интелигенција и радништво у градовима чине танке социјалне слојеве. У земљи ради око 40.000 занатлија и трговаца без помоћне радне снаге и они чине више од 85% свих власника радњи и предузећа у Босни и Херцеговини. У формирању социјалне и националне структуре већих градова и индустријских центара, истакнуто мјесто припада усељавању из других покрајина Монархије и иностранства. Бројни чиновници, различити пословни људи, радници и војници у њима знатно мијењају социјални и национални састав, чинећи их правом мјешавином народа и нација.

Након укидања еснафа 1851. године и појачаног интересовања страног капитала за природна богатства Босне и Херцеговине, почели су се слободније развијати капиталистички друштвени односи. Посљедица тог скромног развоја била је појачана социјална диференцијација и стварање новог друштвеног слоја — најамних радника. Њихово диференцирање било је наглашеније у оним гранама градске привреде које су производиле за шире тржиште и у којима су се почели развијати мануфактурни и почетни облици индустријске производње (производња коже, жељеза, крзна и сл.). Изван градске привреде, такви облици производње развијали су се у експлоатацији и преради дрвета, а били су везани готово искључиво за ангажовање страног капитала и увезену радну снагу из хрватских и словеначких земаља. Мануфактурне радионице и традиционални облици производње не прерастају у индустријска предузећа, па ни радна снага у њима нема карактер индустријског радништва. Оно је расуто у великом броју малих радионица у којима владају јаки утицаји еснафске традиције.

Развој нових економских и друштвених односа у Босни и Херцеговини, послје окупације 1878. године, био је праћен појавом нових занимања којима се домаће становништво до тада није бавило. Посебно је развој индустрије, уз домаћу радну снагу, налагао довођење страних радника најразличитијих стручних профила. Осим стручњака и квалификованих радника, за реализацију великих инвестиција, као што је изградња жељезнице и експлоатација шума,

прибављен је и већи број неквалификованих радника са стране, чији је боравак у Босни и Херцеговини био, углавном, сезонског карактера. На тај начин се дио радничке класе формирао изван граница Босне и Херцеговине, најчешће у Аустро-Угарској, а, такође, и у другим земљама — Италији, Њемачкој и Србији.

Осим традиције занимања домаћег становништва, на процес формирања радничке класе утицали су карактер и размјештај индустрије и нове привредне активности. Прерађивачка индустрија у градовима, посебно духанска, текстилна и прехранбена, запошљавала је, углавном, домаћу женску и дјечију радну снагу, док је индустрија изван већих градова, као што је експлоатација и прерада дрвета, производња грађевинског материјала и рударства, била упућена на запошљавање вишка аграрног становништва.

Према подацима из 1907. године, у Босни и Херцеговини забиљежено је 46.593 државних и приватних предузећа и радњи у којима је било запослено 101.664 особе, или 5,74% цјелокупног становништва. Од укупног броја предузећа и радњи, свега 6.833 или 15,5% запошљавали су најамну снагу. Од тога 64 (0,14%) су припадали држави, а 6.769 (15,3%) приватним лицима. У 64 државна предузећа било је запослено 12.852 најамна радника и шегрта, а у приватним 36.233. Од укупно 49.088 радника и шегрта, било је 12.612 (25,7%) квалификованих, 32.300 (65,8%) неквалификованих и 4.176 (8,53%) омладине која је изучавала занате. Од укупног броја најамних радника, га жене је отпадало 3.525 или 7,3%. Око 75% укупне најамне радне снаге било је запослено у, тзв. великим предузећима која су запошљавала 20 и више радника, док је на занатске радионице (10,5%) и средња предузећа (14,5%) отпадала свега једна четвртина запослених.

Пред први свјетски рат, у Босни и Херцеговини било је стално или повремено запослено 80.000—100.000 радника од којих је само половина спадала у категорију индустријских и рударско-металуршких радника, док су другу половину чинили сезонски радници на разним пословима у индустрији и другим привредним гранама ван традиционалне пољопривреде. Ова друга половина спада у категорију полурадник-полусељак, која је подложна великој флукуацији.

Хетерогена конфесионална и национална структура радничке класе у Босни и Херцеговини представља ону особеност која је непосредно утицала на развој производних снага и производних односа. У укупној структури радне снаге, католици разних нација чинили су 39,4%, православни 34,2%, муслимани 22,6% и Јевреји 3,6% (1907. г.). Број радника који су поријеклом изван Босне и Херцеговине стално се смањивао и пред први свјетски рат не прелази 15% запослених. Њихова улога била је од изузетног значаја за младу босанскохерцеговачку индустрију и ширење нових техничко-технолошких знања. Уз њих се све већи број домаћих људи оспособљавао и постепено заузимао мјеста квалификованих радника у индустрији, рударству, металургији итд.

3. Појава социјалистичке мисли, прве радничке организације, утицај међународног радничког покрета

Социјалистичке идеје у Босни и Херцеговини појављују се у специфичној форми, прије организованог радничког покрета, средином 70-их година XIX вијека. Широко их је Васо Пелагић и људи око њега — српски учитељи и трговци. У аграрном друштву заснованом на патријархалној и еснафској привреди, Пелагићеве социјалистичке идеје мијешале су се са националном и социјалном пропагандом која у Босни и Херцеговини има противтурско и противаустријско обиљежје. Његов рад стварао је нерасположење према туђинској владавини, инспирисао на борбу и утицао на буђење националне свијести и осјећања социјалне правде и једнакости.

Послије аустроугарске окупације, социјалистичке идеје у Босни и Херцеговини шире, углавном, радници који у потрази за послом пристижу из аустроугарских земаља и Србије. У октобру 1880. године, у Вишеграду је пронађено шест летака из којих се види »да и у Босни социјализам плете своје мреже«, а четири године касније протјерана су двојица радника из Мађарске, пошто је утврђено да су се бавили социјалистичком пропагандом. Први је посједовао »забрањене социјалдемократске и анархистичке новине и летке«, а други је одржавао везе са анархистима у Америци и примао њихов лист »Freiheit«. Наредне, 1885. године, аустроугарске власти предузеле су широку акцију за спречавање социјалистичке пропаганде. На окупираном подручју забрањено је растурање око 170 листова и часописа социјалистичког садржаја, којима је био одузет постдебит за Аустрију и Мађарску, а предвиђена је и најстрожија контрола над прометом књига.

Ријетке и усамљене појаве социјалистичке пропаганде поста ле су учесталије од 90-тих година XIX вијека. Томе је допринијело конституисање Друге интернационале и заоштравање класних супротности у националним и међународним оквирима. Исти процес захвата и Босну и Херцеговину. Изградња саобраћаја и индустрије привукла је релативно велики број страних квалификованих радника који са собом нису доносили само стручна знања, него и модерне социјално-политичке идеје. Ове миграције радне снаге нису се одвијале само у једном правцу. У потрази за послом наши људи су одлазили у индустријски развијеније земље Аустро-Угарске, а неки од њих пропутовали су више европских земаља. Поред стручног образовања стицали су знања страних језика и драгоцјена искуства у борби радничке класе за бољи економско-социјални и политички положај. Многи од ових страних и домаћих радника били су организовани у синдикалном покрету или политичкој партији радничке класе у мјесту свог ранијег запослења. Они су у Босну и Херцеговину преносили социјалистичке идеје и искуства развијенијих радничких покрета. Поред личних контаката који су били најдјелотворнији облици преношења и ширења социјалистичких идеја, истакнуто мјесто припадало је социјалистичкој штампи у пропагандној

литератури. Сва стечена искуства корисно су послужила у условима почетне индустријализације, када је капитализам све тешкоће настојао да компензира неограниченом експлоатацијом радне снаге која није била заштићена радничким азконодавством. Свијест о потреби организоване борбе све је више потискивала појединачне изразе незадовољства. У мјестима гдје је присутна нешто већа концентрација капитала и радне снаге заоштравају се класне супротности. Међународна прослава Првог маја 1890. године, у Босни и Херцеговини праћена је појачаним надзором власти у свим мјестима гдје је био запослен већи број радника. Изражена бојазан није била без основе, јер је управо те године забиљежен први значајнији штрајк у Босни и Херцеговини. Тада је из Босне и Херцеговине прогнано 35 хрватских радника који су за једну бечку фирму производили храстове дуге за бурад. Насилне методе за спречавање радничког покрета и ширење социјалистичких идеја примјењиване су наредних година у све оштријим формама. Покушај групе типографских радника, крајем 1892. године, да се организују завршени су хапшењем и прогонима. Осим усмене агитације којом су се бавили, код њих су пронађена нека писма и »социјалдемократски штампани списи« који су заплијењени. Још већи изазов за аустроугарску власт представљала је акција радника у варешкој жељезари, који су 30. априла 1894. године захтијевали слободну прославу Првог маја. Прослава је одобрена да би се избјегли већи немири, али је ускоро послје тога отпуштено 12 страних радника који су били зачетници ове идеје. У овој акцији учествовали су заједно страни и домаћи радници, па су власти и управа предузећа настојали да међу њима изазову неповјерење и неслогу.

Ширење социјалистичких идеја и заоштравање класних супротности у посљедњој деценији XIX вијека избацили су на површину основне радничке захтјеве за веће наднице, краће радно вријеме и боље радне услове, а све то било је праћено првим штрајковима (1890, 1893, 1897, 1899, 1900. године), прославом Првог маја (1894. г.) и почетним напорима за организовање радничке класе. У Босни и Херцеговини, први су се почели организовати типографи. Њихова борба за стварање »Типографског болесничког и потпорног друштва« у Сарајеву трајала је пуних десет година и коначно је завршена у мају 1903. године. Циљ овог друштва био је да своје чланове помаже у случају болести, смрти и незапослености и »да унапређује смисао за заједницу и материјално добро чланова путем узајамног дјелотворног помагања; његовања дружељубља и подизања духовног нивоа чланова, али уз искључење сваке националне и политичке тенденције«. Изузетан догађај за Друштво било је приступање у Међународни савез типографских друштава, 1. јануара 1904. године, након чега је појачана флукуација типографа у Сарајеву, а услиједило је и организовање набављање социјалистичке литературе и листова посебно »Хрватски типограф« и бечки »Vorwärts«). Мада је Друштво већ 2. јула 1904. године захтијевало измјену статута и проширење дјелокруга на цијелу Босну и Херцеговину, одобрење је стигло тек 25. новембра 1906. године.

За разлику од типографа чији је пут до организације био дуго-трајан и трновит, сарајевски жељезничари успјели су, за свега неколико мјесеци, да добију одобрење за рад свог културно-забавног друштва. Статут Друштва за развијање дружевности »Флуград« одобрен је 8. августа 1898. године. Циљеви Друштва били су »да развија дружевност, унапређује позоришну умјетност путем дилетантских представа, пјевања и музике, искључујући при томе сваки политички циљ«. Друштво је настало по угледу на друштво жељезничара у Аустрији и ускоро је постало главно упориште класног дјеловања радника запослених у жељезничкој радионици у Сарајеву.

У вријеме када су у читавој Босни и Херцеговини ницала различита друштва заснована на вјерској и националној припадности, стварање првих радничких друштава ослобођених свих националних и вјерских ограда, с циљем да раднике окупљају, развијају код њих смисао за заједницу, да их путем својих просторија, библиотека, кроз забаву, културно и класно васпитавају, превазилазило је оквире постављених циљева и уносило нове идеје у босанскохерцеговачко друштво. Социјални и класни принципи почели су полагамо потискивати вјерски и национални.

4. Раднички покрет у Босни и Херцеговини до стварања Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, јуна 1909. године

Процес ширег струковног организовања радника у Босни и Херцеговини почео је интензивно у прољеће и љето 1905. године. Борба за организацију је интегрални дио покрета једног дијела сарајевских радника за побољшање економско-социјалног положаја. Захтјеви за боље наднице, краће радно вријеме и боље радне услове били су праћени штрајковима и стварањем нових односа како међу радницима појединих струка, тако и међу различитим струкама. Раднички одбори за преговоре са послодавцима успјели су да склопе колективне радне уговоре и да преузму улогу организатора синдикалног покрета. На челу овог покрета налазио се Мићо Соколовић који је, заједно са својим друговима, талас штрајкова претворио у покрет за стварање Главног радничког савеза и струковних савеза. Борба се храбро, упорно и досљедно против националне и вјерске искључивости и традиционалне еснафске затворености, раднички представници успјели су да окупе раднике свих струка и да иступе пред власти са захтјевом за одржавање оснивачке скупштине Главног радничког савеза. Након извјесног затезања, власти су одобриле скупштину и она је одржана 27. августа 1905. године. На овој скупштини основан је Главни раднички савез, усвојена су његова правила и изабрана привремена управа. Тиме је био завршен само дио посла, јер је тек требало отпочети акцију за потврду правила од стране власти и легализовати читав покрет.

Скупштина на којој је основан Главни раднички савез била је подстицај да се ујесен настави са одржавањем састанака и формирањем струковних савеза. Истовремено је босанскохерцеговачки рад-

нички покрет почео успостављати чврšће везе са радничким покретом у Хрватској и Славонији. На трећем конгресу СДС Хрватске и Славоније, који је одржан у Загребу крајем децембра 1905. године, присуствовала су два представника босанскохерцеговачког радничког покрета (Мићо Соколовић из Сарајева и Мартин Зрелец из Бањалуке). Од тада, у Босни и Херцеговини много организованије пристижу раднички листови, различите књиге и брошуре социјалистичког садржаја и истакнути појединци из хрватског радничког покрета. Радничка штампа у Хрватској биљежи све важније догађаје из босанскохерцеговачког покрета.

Осим Сарајева, у току 1905. године, дошло је до покушаја радничког организовања у Бијељини и Бањалуци. У Бијељини је планирано оснивање »Удружења опанчарских радника« чија су правила била идентична правилима Савеза обућарских радника у Крагујевцу. У Бањалуци је, након успјешног штрајка кројачких радника, дошло до оснивања Радничког социјалистичког просвјетног друштва »Зора« (децембар 1905.), које је требало да буде копија Југословенског социјалистичког друштва »Даница« у Грацу. Правила бијељинског друштва нису потврђена, а бањолучко је након потврде правила, 2. августа 1906. године, распуштено од стране оснивача (1907. г.), а чланство укључено у синдикалне организације.

Правила Главног радничког савеза и шест струковних савеза, упућена властима на одобрење у септембру 1905. године, чекала су на своју потврду пуну годину дана. Мада су радници у неколико наврата пожуривали власти да легализују њихове организације, тактизирање и одуговлачење је настављено све до мајских штрајкова 1906. године, када су радници слободу састајања и удруживања, односно, потврду правила ГРС-а поставили као најпреци захтјев. Обезбеђење дато 4. маја, коначно је извршено 21. септембра 1906. године. Тиме је борба за легализовање синдикалног покрета у Босни и Херцеговини била формално завршена. У октобру исте године одржане су оснивачке скупштине и конституисане нове управе Главног радничког савеза и шест струковних савеза.

Правила Главног радничког савеза која је 1905. године израдио Мићо Соколовић, након потврде, нису доживјела битне измјене. Главни раднички савез имао је задатак »да ради на умном, моралном и материјалном унапређењу радника, да буди класну свијест и шири радничку солидарност«. Ове циљеве радничке класе оствариће оснивањем синдикалних удружења, читаонице, библиотеке, радничких потрошачких кооперативних удружења, посредништва рада, те одржавањем курсева и предавања. Правилима је била утврђена централизација и организационо јединство синдикалног покрета. Сви струковни савези ступају у чланство Главног радничког савеза, признају његова правила и обавезују се да ће извршавати све одлуке конгреса и Главног радничког савеза. Према правилима, Главни раднички савез има задатак да води општу политику синдикалног покрета, што му је давало посебан значај у рушењу традиционалне еснафске затворености и стварање свијести о општим радничким интересима. Притом су изражене двије значајне тенденције модерног синдикалног покрета — развијање радничког покрета у ширину и

централизовање свих струковних савеза и њихових подружница. Синдикалне организације међусобно стоје у органској повезаности и обухватају раднике цијеле земље, а по организационом устројству и програмским начелима уклапају се у међународни раднички покрет.

У одобреним правилима власти су забраниле радничким организацијама да се баве политичким питањима. Полазећи са становишта да је радништво у оба дијела Монархије и у другим европским земљама помогло у рјешавању радничког питања, Земаљска влада је попустила пред упорним захтјевима радника и дозволила стварање радничких организација са чисто економско-социјалним циљевима. Попустљив став власти према стварању »неполитичких« радничких друштава био је у складу са нешто либералнијом политиком коју су диктирале међународне околности, првенствено страх који је у Монархији изазвала револуција у Русији 1905. године. Страх од већих социјално-политичких сукоба учинио је Земаљску владу мудријом. Она је схватила да је радничко питање ушло у критичну фазу и да се његово рјешавање не може одлагати прогонима и репресивним мјерама. Због тога власти постепено дају радничким организацијама легалну форму, али их ограничавају на економско-социјалне циљеве. У оваквом ставу крила се намјера власти да од радничких организација створи »помоћника« за рјешавање радничког питања, односно, да легалне радничке организације стави под своју контролу и по могућности integriше у свој политички систем. За оваква размишљања аустроугарске власти су имале стварних разлога, јер су тек протекли догађаји непобитно потврђивали да је босанскохерцеговачко радништво подложно социјалистичким идејама. Буђење класне свијести власти су признале и у правилима потврдиле, али је социјалистичку агитацију забранила и стварно кажњавала. Ту је лежала основа аустроугарске политике према радничком покрету у Босни и Херцеговини: формално дозволити, а практично разним средствима онемогућити.

Од легализовања синдикалног покрета, његова организациона изградња текла је поступно и уз велике напоре завршена је тек 1912. године. Тада је Главни раднички савез у 17 струковних савеза окупљао око 6.000 чланова. Од 1907. до друге половине 1909 године, формирана су четири нова струковна савеза, а број чланова порастао је од 3.070 на 3.690. За развој радничког покрета биле су нарочито тешке друга половина 1908. и прва половина 1909. године, јер је анексиона криза неповољно утицала на привредни и политички живот у земљи. Од мајских штрајкова 1906, притисак на синдикални покрет се стално појачавао. У току 1907. године, организован је судски процес против радника који су учествовали у мајским штрајковима 1906, а 7. јуна 1908. године, други конгрес ГРС-а полиција је грубо растјерала.

Осим синдикалних организација, до оснивања Социјалдемократске странке (СДС) постојале су и друге форме организовања и дјеловања радничке класе. У току мајских штрајкова, конфиденти су извјештавали да међу сарајевским радницима кола програм социјалдемократске странке, а у исто вријеме поднесен је захтјев за

покретање социјалистичког листа »Радник«. Поменути програм изишао је у јавност тек у децембру 1908. године, а планирани лист морао је причекати боља времена због строгог закона о штампи. Због тога су радници морали тражити неполитичке форме организовања у којима би политички дјеловали. Такве форме имала су раније поменута друштва жељезничара и типографа, синдикалне организације с којима паралелно настају радничка пјевачка друштва (»Пролетер« основан 1905. у Сарајеву) и планинарска друштва (»Пријатељи природе«, 1905), која учествују у свим радничким манифестацијама, а многе и сама покрећу. Сви ови облици дјеловања (болесничко-потпорни, културно-забавни, синдикални, спортски и други) нису били довољни за подизање идејне и политичке свијести радничке класе, па се, у току 1907. године, у Сарајеву и другим мјестима приступило оснивању, тзв. наобразбених клубова у којима је проучавана социјалистичка литература и развијана социјалистичка агитација. Ови клубови окупљали су шири круг радника који су, низом предавања о основним начелима социјалистичког учења, припремани за класну борбу. Овакав рад био је неопходан с обзиром на структуру радничке класе и стално пристизање нових радника са села. У исто вријеме јачају везе са социјалистичким покретима у југословенским земљама, Аустрији, Чешкој и Мађарској. Организовано се набавља социјалистичка пропагандна литература, најчешће преко социјалистичке књижаре у Београду и загребачке задруге »Наша снага«. У Босну и Херцеговину стижу раднички социјалистички листови из југословенских и других земаља. Значајну улогу имала је тада »Слободна ријеч« (Орган СДС Хрватске и Славоније) која је, од јула 1908. до јануара 1909. године, растурана у Босни и Херцеговини под 23 различита наслова, јер јој је био забрањен улазак у ову земљу. Такође су учествовали контакти са руководством готово свих радничких покрета у Монархији. На синдикалним конгресима присуствују њихови представници који су били најистакнутији људи тих покрета. Драгоцјена је била кадровска помоћ СДС Хрватске и Славоније која шаље референте на првомајске и друге скупштине. У тим приликама говорило се на 4 језика (српскохрватском или хрваткосрпском, њемачком, чешком и мађарском). На тражење управе ГРС-а, хрватски социјалисти Никола Вукојевић и Рудолф Цистлер приредили су прву пропагандну брошуру намјењену босанскохерцеговачким радницима, под насловом »Мајски спис социјалистичког радништва Босне и Херцеговине 1908«, у којој су била обрађена питања најактуелнија за развој радничког покрета у Босни и Херцеговини. Узајамна помоћ и тијесна сарадња била је успостављена са радничким покретом у Далмацији. Успостављање веза са радничким покретом у Србији отежавала је подозривост аустроугарске власти на све што је долазило с ону страну границе. Ипак, лични контакти остваривани су на синдикалним конгресима, а помоћ у добављању социјалистичке литературе и штампе тајним каналима била је од велике користи. Од мајских штрајкова »Радничке новине« (Орган СДП Србије) прате развој радничког покрета у Босни и Херцеговини.

Раднички покрет у Босни и Херцеговини развијао се по узорима аустријског радничког покрета, при чему су значајну улогу има-

ли и раднички покрет у Хрватској и Србији. Први раднички агитатори у Босни и Херцеговини, 80-тих година XIX вијека, били су под утицајем анархистичких, ласалијанских и марксистичких струјања у радничком покрету. Касније, у фази организовања синдикалног покрета, усвојена су програмска и организациона начела аустријских и њемачких синдиката, али и радничких покрета у Хрватској и Србији. Готово читаво руководство радничког покрета из овог времена образовало се у једном од радничких покрета у оквиру Аустро-Угарске или Србије (Мићо Соколовић и Јеротије Плавшић у Србији, Иван Краљ, Јосип Липерт, Фрањо Раушер у Хрватској, Аугуст Баумгартнер у Аустрији, Јозеф Штрејц у Чешкој, Ињац Хеђи у Мађарској, Милан Драговић у Србији и Чешкој итд.). Јасно је да су се утицаји мијешали, али они нису долазили до изражаја у синдикалном покрету који води економско-социјалну борбу и њом мотивише велики број радника.

II

ОСНИВАЊЕ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТСКЕ СТРАНKE БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЊЕНА ДЈЕЛАТНОСТ ДО ПРВОГ СВЈЕТскоГ РАТА

1. Оснивање Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине (СДС БиХ)

Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине, основана 28—29. јуна 1909. године, била је резултат укупног дотадашњег дјеловања радничког покрета и до првог свјетског рата окупљала је класно најсвјеснији дио радничке класе.

Од идеје о формирању СДС Босне и Херцеговине, у октобру 1908 г., до њеног спровођења у дјело, јуна 1909. године, радничко руководство, хетерогено по свом националном саставу и утицајима, није се најбоље сналазило нити је показивало онај степен разумијевања и јединства које је владало у синдикалном покрету. У току припрема за формирање СДС Босне и Херцеговине вођене су озбиљне дискусије о програмској оријентацији, а напосе о тенденцијама које су ишле за тим да босанскохерцеговачка социјалдемократска организација буде дио једне од већ постојећих СДС у југословенским земљама. Дилеме се нису јављале само око форме политичког организовања радничке класе, него су, у току свега пола године, усвајане три различите програмске оријентације. Прво је (децембра 1908) под утицајем досељених радника из Аустро-Угарске (Штрејц и Баумгартнер) понуђена основа Хајнфелдског програма са примјесам ласалијанства у рјешавању практичних економско-социјалних питања радничке класе, затим су (фебруар 1909.) усвојена правила Радничког политичког друштва Напред, у којем је означен само општи циљ Друштва »ширење политичке наобразбе и темељне социјалистичке науке, као и стално његовање и унапређивање

економских и политичких права својих чланова». (Друштво није било ограничено на радничку класу, а присуство жена у њему било је искључено). Коначно, на оснивачком конгресу прихваћена је она варијанта Ерфуртског програма коју је усвојила СДП Србије 1903. год., са извјесним измјенама које су налагали специфични друштвени односи у Босни и Херцеговини. Преовладавање ових тешкоћа и тежњи и формирање самосталне СДС Босне и Херцеговине представљало је значајну историјску тековину. У првом дијелу програма у коме су формулисани општи програмски принципи нису учињене никакве промјене, док је у другом дијелу, који се односи на политичке и економске захтјеве радничке класе, програм прилагођен условима босанскохерцеговачке вишенационалне заједнице и нерјешених аграрних односа.

Читав рад на оснивању странке био је праћен завршним припремама за покретање првог радничког листа у Босни и Херцеговини. Након двогодишњег прикупљања средстава која су радници одвајали од својих надница, први број листа «Глас слободе» појавио се 29. априла 1909. године. Задатак му је био да штити интересе радничке класе, доказује оправданост класне борбе пролетаријата »упућујући га о социјалистичком назирању на друштво, те уједно о његовим захтјевима за промјену овог неправедног и на изабљивању основаног друштвеног поретка«.

Од оснивања до првог свјетског рата, СДС Босне и Херцеговине имала је 1700 (1910. г.) до 2500 (1912. г.) чланова који су готово искључиво били радници. Када је имала највише чланова у њеним редовима било је свега 78 или 3,1% ситних занатлија и интелектуалаца, док је у исто вријеме било организовано 130 жена које су чиниле 5,3% укупног чланства. С обзиром на неравномјерну концентрацију индустрије и радничке класе и друге околности (став власти и послодаваца, цркве, буржоаских странака, класна зрелост радника) и утицај СДС одражавао је такво стање. Од укупно 28 мјеста у којима је странка имала своје организације и повјереништва, само се у њих 10 одвијао континуиран рад, док у 18 мјеста она није успјела да створи трајна и стабилна упоришта. Сарајево је било најистакнутије средиште радничког покрета у којем се налазило 50%—65% укупног чланства СДС, а јаче мјесне организације постојале су још у Тузли, Бањалуци и Мостару. У ова четири града било је сконцентрисано преко 80% чланства.

СДС Босне и Херцеговине развијала се у специфичним условима користећи краткотрајни мирни период између двије велике кризе (анексија и балкански ратови) којима су Босна и Херцеговина и посебно раднички покрет били непосредно погођени. Иако малобројна и изложена сталним притисцима власти, буржоаских странака и цркве, СДС је успјела да постане најорганизованија политичка странка у Босни и Херцеговини.

2. Класна и политичка борба, парламентаризам

У борби за бољи економски и политички положај, радничка класа у Босни и Херцеговини водила је бројне и разноврсне акци-

је. Држане су јавне скупштине и демонстрације, упућивани властима писмени захтјеви и резолуције, организоване првوماјске прославе и вођено око 140 штрајкова уз учешће неколико десетина хиљада радника.

Први штрајкови у Босни и Херцеговини претстављали су спонтане отпоре радника претјераној експлоатацији и општој биједи у коју их је увлачила грамзљивост страног и домаћег капитала. Од 1905. године, штрајкови прерастају у организованије облике борбе радничке класе, у чије основе су уграђени економско-социјални и политички захтјеви. (Штрајкови сарајевских радника 1905. године прерасли су из борбе за веће наднице и краће радно вријеме у борбу за струковно организовање).

У историји борбе радничке класе у Босни и Херцеговини до првог свјетског рата, најзначајније мјесто припада мајским штрајковима (сви су почели и завршили се у мају), познатим и под именом генерални штрајк 1906. године. Почеле су их раднице Фабрике духана у Сарајеву 2. маја 1906. и брзо су се проширили на сва индустријска мјеста у земљи. Уз учешће више хиљада радника, ови штрајкови имали су у неким мјестима драматичан ток (Сарајево, Зеница, Вареш). У сукобу са полицијом у Сарајеву је пало 6, а у Зеници 4 људска живота, док је у Варешу заведен пријеки суд који је више радника осудио на тешку робију. Осим захтјева за веће наднице, краће радно вријеме и регулисање радних односа, радници су захтијевали слободу састајања и удруживања, односно, потврду правила Главног радничког савеза и струковних савеза. Борбено иступање радника претворило је ове штрајкове у масован покрет против аустроугарске власти која је кочила економски и политички развој свих слојева друштва. Осим радника, незадовољство су показали сви слојеви грађанства и сељаштва. Горњи слојеви домаће буржоазије и интелигенција учествују у овом покрету са захтјевима за увођење грађанских политичких слобода, ситно грађанство жели спријечити конкуренцију досељеника и тражи више радних мјеста, а сељаштво укидање пореза, више школа и више самосталности у избору сеоских кнезова, осигурање сервитутних права итд. Иако је незадовољство било опште, није дошло до јединственог покрета. Домаћа буржоазија била је вјерски и национално поцјепана, економски слаба и политички незрела да се стави на чело других друштвених слојева. Своје захтјеве претпоставила је економско-социјалним захтјевима радника и сељака. Радници који су се тек озбиљније бавили својим економско-социјалним положајем и почетним организовањем нису били класно и политички стасали да свој покрет повежу са незадовољним сељаштвом. Но, без обзира на то, успјеси које је радничка класа постигла на економском и политичком пољу (посебно право састајања и удруживања) дају овим штрајковима прворазредан историјски значај. Њима је раднички покрет прерастао све локалне оквири и проширио се на цијелу земљу и све категорије радника. Радници су у једном масовном социјалном покрету пробали оквири које су аустроугарске власти успоставиле у ограничавању друштвеног и политичког живота у окупираном подручју. Управо ова тековина отвара је перспективе радничкој класи за

будући рад, а у исто вријеме збила редове стране и домаће реакције у борби против радничког покрета.

Још у току штрајкова, власти су градиле методологију за сузбијање овог и сличних покрета у будућности. Насилно гушење покрета помоћу полиције и војске било је прво при руци, а затим долазе прогони агитатора из земље, инфилтрирање конфектената и провокатора у радничка руководства, поткупљивање појединаца, потпомагање радничких организација програмима супротним ГРС-у (радничке организације засноване на вјерском и националном принципу) итд. Настојањима власти у гушењу радничког покрета придружиле су се све црквене институције и грађанске политичке партије. Већ крајем 1906. године, основана је »Организација радника Хрвата« која наредне, 1907. године, прераста у Матицу радника Хрвата. Такође се 1907. године оснива Друштво послодаваца Босне и Херцеговине које је имало задатак да уједини послодавце против радничких тарифно-штрајкачких акција. Обје ове организације нису имале пуно успјеха у борби против ГРС-а. Послодавци су се, услед конкурентских односа, брзо расули, а Матица радника Хрвата, са неколико својих организација, није успјела да окупи ни хиљаду радника. Више успјеха нису имала ни друга занатлијско-радничка друштва која су стајала под утицајем грађанских политичких групација које су жељеле да раднике организују на основама вјерске и националне припадности.

Под утицајем међународних економских и политичких криза и неповољног унутрашњег развоја земље, од почетка XX вијека до првог свјетског рата, радничка класа Босне и Херцеговине била је суочена са сталним порастом цијена животних намирница и станарина. Брзи развој индустрије, недовољна заштита и запошљавање неспремних и неискусних радника излагали су свакодневној опасности живот и здравље великог броја људи. Отуда захтјеви за веће наднице, краће радно вријеме, признавање радничких организација и увођење потпунијег социјалног осигурања нису силазили са дневног реда социјалистичког радничког покрета до првог свјетског рата. У циљу остварења ових и других захтјева радничка класа, предвођена синдикалним покретом, водила је (1907—1914) више од стотину штрајкова и тарифних акција. У мноштву ових, снагом и значајем издвајају се штрајкови рудара у Креки 1907. и 1912, грађевинских радника у Сарајеву 1907. и 1910, пасивна резистенција жељезничара 1910, штрајк шумских радника фирме Штајнбајс у Млиништима 1911. и штрајк типографа у Сарајеву 1912. године, који је трајао 8. мјесеци. Сви ови штрајкови, као и многи други, били су праћени с једне стране примјеном разноврсних насилних метода гушења од стране власти и послодаваца (хапшења, премлаћивања, прогони, деложирања, локаути), а с друге стране јачањем солидарности и борбеног расположења радничке класе. Синдикални покрет на челу са ГРС-ом прикупљао је знатна средства у штрајкачке фондове и омогућавао да се борба продужи, а такође је утицао, мада не увијек успјешно, да се штрајкови воде организовано и само онда када постоје изгледи на успјех. Оваква функција синдикалног покрета допринијела је да су двије трећине штрајкова и тарифних ак-

ција до првог свјетског рата завршене потпуним успјехом радника, или компромисом са послодавцима. Чињеница да су већину радне снаге у земљи чинили домаћи људи сељачког поријекла уносила је у штрајк традиционалну сељачку бунтовност која је пријетила да штрајк прерасте у сељачки устанак (шумски радници). Ова црта претставља особеност радничког покрета у Босни и Херцеговини. Она је већини штрајкова давала драматичан ток.

Резултати борбе радничке класе за побољшање укупног економско-социјалног положаја били су значајни, с обзиром да су постигнути у изузетно сложеним економским и политичким условима. Под притиском радничких захтјева, 1907. године уведена је институција обртног инспектора, а у наредне двије године услиједио је низ прописа из области радних односа, хигијенско-техничке и социјалне заштите радника. Радно вријеме ограничено је на 11 сати ефективног рада, а посебно су регулисани услови запошљавања жена и дјеце. Упоредо с тим, припремано је увођење обавезног болесничког осигурања на којем је ГРС посебно радио. Закон је донесен крајем 1909, а ступио је на снагу 1. јануара 1910. године. У почетку, обавезним болесничким осигурањем били су обухваћени само радници, а касније и њихове породице. Такође је био израђен и закон о осигурању радника за случај незгоде на послу, али он није санкционисан до првог свјетског рата. У деценији пред први свјетски рат радничке наднице су стално расле, али нису пратиле пораст цијена животних намирница. Наднице већине радника кретале су се до 2 круне (4—6 кг. хљеба), а свега око 10% зарађивало је више од 4 круне (1912. г.). У исто вријеме, преко 50.000 радника имало је ефективно радно вријеме 10—11 сати дневно, а око 10.000 успјело је да сруши ову границу и скрати радно вријеме на 9 или 8 сати дневно. Обавезним болесничким осигурањем било је обухваћено око 80% радника, док је пензионо и инвалидско осигурање могло остварити мање од једне петине радника. Овакво стање пред први свјетски рат може се сматрати повољним у односу на положај радничке класе у претходним деценијама.



Послије анексионе кризе привредни и политички односи омогућили су даљи развој синдикалног покрета, али је он био прекинут избијањем нове балканске кризе 1912, а посебно 1913. године. У том краткотрајном мирном раздобљу, организације и повјереништва основана су у низу нових мјеста, тако да је синдикални покрет имао своја упоришта у око 30 мјеста у Босни и Херцеговини. Да би се избјегла уситњеност синдикалних организација оснивана су синдикална вијећа која су обједињавала покрет у једном мјесту.

Избијањем балканских ратова погоршали су се друштвени и политички услови за развој синдикалног покрета. Незапосленост је стално расла, па је флукутација радне снаге добила широке размјере. Истовремено, појачан је притисак на социјалистички раднички покрет. У офанзиву су кренули и послодавци који изазивају бројне

штрајкове (рудари у Креки, жељезничари и типографи у Сарајеву). Кризу још више заоштрава завођење изнимних мјера од 2. до 13. маја 1913. Под оптужбом да се синдикални покрет бави недопуштеним политичким радом, распуштене су све синдикалне и друге радничке организације, а њихова имовина је заплијењена. Радничке домове у Сарајеву и Тузли запосјела је војска. Сви савези и њихове подружнице на челу са ГРС-ом морали су израдити нова правила у којима је забрањен рад на буђењу класне свијести и радничке солидарности, а, посебно, пружање помоћи радницима који штрајкују. Оваквим ставом власти су жељеле да синдикални покрет лише његових најзначајнијих функција, отупе класну оштрицу и сузе базу политичког дјеловања СДС Босне и Херцеговине. Нова правила синдикалних организација одобравана су све до сарајевског атентата, а многе од њих више нису оживјеле. Посљедица таквог стања било је осипање чланства у синдикалном покрету и СДС Босне и Херцеговине.

СДС Босне и Херцеговине и синдикални покрет дјеловали су као два крила једног јединственог покрета. Владајуће мишљење било је да су струковни и политички покрет класни и да су им циљеви исти. (»Боримо се у два правца, али за један исти циљ«). Конгреси оба покрета одржавани су увијек у исто вријеме и са готово истим делегатима, извјестан број радничких функционера биран је у обе управе, а све важније акције провођене су заједничким снагама. Пред први балкански рат, донесена је одлука да се одржавају заједнички састанци оба покрета, на којима ће се одлучивати о свим најважнијим струковним и политичким питањима. Одлука је имала изузетан значај у вријеме друштвене и политичке кризе у земљи. Заједничким радом и јединством синдикалног и политичког покрета јачала је отпорна снага радничке класе у вријеме када је била изложена нападима са више страна.

Искључујући револуцију и диктатуру пролетаријата као програмске задатке, СДС Босне и Херцеговине пошла је од увјерења да снага капиталистичке класе лежи у парламенту, па отуда утицај радничке класе у њему има прворазредан значај у борби за социјализам. Са овог становишта она улази у борбу за промјену уставне основе коју је предложила влада. На радничким скупштинама и путем свог листа она захтијева демократски устав и сабор изабран општим, једнаким, тајним и непосредним правом гласа. Сабор треба да одлучује о свим питањима Босне и Херцеговине, а Земаљска влада му мора одговарати за свој рад. У борби за демократски устав и сабор, СДС је истакла да се у борбу морају укључити све друштвене снаге и све политичке партије. Поводећи се својим ускокласним интересима, грађанске странке одбиле су позив на сарадњу, при чему их је подржавала аустроугарска политика која је жељела да све политичке субјекте у земљи држи уситњене и подијељене како би с њима лакше манипулисала приликом рјешавања појединих питања. Хетерогена национална, вјерска и социјална структура и општа заосталост земље била је погодна за такву политику (тада постоји девет грађанских политичких партија: Срби 4, Муслимани 3, Хрвати 2).

Када је проглашен Устав (20. II 1910), дошло је до радничких демонстрација у Мостару које су завршене сукобом са полицијом и хапшењима. Након тога, расписани су избори за Сабор (5. IV 1910) на којима СДС, одлуком Првог конгреса, истиче 2 кандидата. Странка је била лишена илузија да ће у постојећој политичкој констелацији и са изузетно неповољним изборним системом ући у Сабор, али су предизборну активност схватили као најповољнију прилику да се у ширим слојевима народа агитује за социјалдемократски програм. На предизборним скупштинама, СДС се обраћала и сељацима (Митар Трифуновић), указивала на класне разлике између кметова и ага без обзира којој вјери и нацији припадају. СДС није придобила сељаке, а и знатан дио радништва био је под утицајем грађанских политичких странака. »Глас слободе« је писао да је побиједио вјерски и национални осјећај над класним интересима. У условима куријалног изборног система СДС није могла ући у Сабор, па је дошла до увјерења да је њен главни задатак да радне масе политички просвјетљује. Изгубљена изборна битка за Сабор лишила је социјалдемократе борбе у »парламенту« и довела до закључка да треба водити борбу свугдје гдје постоје класне супротности. Остајући изван Сабора, СДС се није помирила са улогом политичког посматрача. Пажљиво је пратила рад Сабора и критиковала све одлуке које су, по њеном мишљењу, биле у супротности са народним интересима. Њена критика апсолутистичке владавине, остатака феудализма, агресивног клерикализма и, посебно, критика рада буржоаских политичких партија, које због свог класног егоизма издају интересе народа, добија значај готово јединог политичког коректива у земљи. Полазећи од чињенице да постојећи изборни систем даје једном земљопосјелнику 145 пута већу вриједност на изборима него раднику и сељаку, СДС је своју политичку акцију усмјерила на промјену постојећег Устава и изборног система. Усамљена и у условима јако ограничене слободе дјеловања није имала изгледа на успех.

Осим борбе за демократски устав и Сабор заснован на општем праву гласа, у врху политичких захтјева СДС Босне и Херцеговине налазила су се и друга питања везана за политичка права грађана. Тек са увођењем Устава Босна и Херцеговина добила је Закон о друштвима и Закон о сакупљању, а нешто раније (1907. године) објављен је Закон о штампи (прописивао је кауцију од 3.000—10.000 круна за све листове који се бар узгред баве политиком). Уставом и пратећим законима гарантована грађанска права и политичке слободе могле су бити суспендоване од стране Земаљске владе (Чл. 20. Устава), у случајевима рата, немира и велеиздајничких акција. Ово своје право влада је искористила у мају 1913. године, мада није наступило ни једно од наведених стања. Социјалистички раднички покрет био је стално изложен ограничењима од стране режима. Због тога СДС упућује оштру критику апсолутистичке владавине и захтјева демократизацију политичког живота.

4. Став према сељаштву и аграрном питању

Програмски документи СДС Босне и Херцеговине нису садржавали одређене и јасне ставове према сељаштву, али се, ипак, види да се с њим није озбиљно рачунало. Када се касније у два маха наметнуо проблем организације Странке значајно мјесто заузимало је питање односа СДС према сељаштву. На другом конгресу (1910. г.) искристалисала су се два опречна мишљења о овом питању, па због тога није усвојено принципијелно становиште како ће га Странка убудуће рјешавати. Већина се изјаснила против агитације на селу и примана сељака у СДС, јер постоји реална претпоставка да сељаштво добије већину у Странци и доведе у питање »чистоћу социјалдемократских циљева«. Други су полазили са становишта да је босански сељак, управо зато што је кмет, демократски настројен, а посебно у оним мјестима гдје живи измјешан са индустријским пролетаријатом, па према томе не би требало имати никаквих претрасуда за његово приманање у СДС. На слиједећем конгресу (1911. г.), односу према сељаштву посвећено је још више пажње, али је преовладавало догматско схватање о »чистој класној борби« које је од почетка имало више присталица у Странци. Полазило се од тврдње да је босанскохерцеговачко село »много заосталије« него у другим земљама, па због тога треба сељаке просвјешћивати и обраћати им се у изборној агитацији, а организације оснивати само у селима гдје има индустријских радника и »освијештених социјалдемократа«. Гласови за појачан рад у мањим мјестима и на селу (Митар Трифуновић) остали су усамљени, па је усвојена резолуција у горњем смислу и став Странке остао је непромјењен до првог свјетског рата.

С друге стране, непосредни циљ СДС Босне и Херцеговине био је ликвидирање феудализма на селу. У свом програму је захтијевала »Укидање свих феудалних остатака. Ослобођење кметства државним откупом земље и предавањем кметовима без икакве накнаде«. Људи у Странци знали су да овај став не претставља револуционарно рјешење које би подразумевало »експропријацију земљишта ага и бегова и предавање у руке сељака«. Због стицања разних околности, становиште о аграрном питању Странка у програму није мијењала до првог свјетског рата. Она је нерјешено аграрно питање стално истицала као основни проблем босанскохерцеговачког друштва, који се вишеструко негативно одражава на формирање радничке класе, а посебно на развијање класне свијести, али није схватила значај заједничког рада са сељаштвом у борби за њихово укидање. На тај начин странка се изоловала од масе развлаштених и незадовољних сељака, остала малобројна и ограничена на веће градове. Радничка класа је чинила огромну мањину у друштву (око 5% становништва), а у СДС било је учлањено једва 3% радничке класе. Не повезујући аграрно са сељачким питањем СДС није могла остварити већи утицај на селу, па је свог природног савезника препустила политичком водству грађанских политичких партија. Остварити друштвени и социјални преображај села без сељака није било могуће и представљало је илузију социјалне демократије у Босни и Херцеговини.

4. Ставови према националном питању, југословенству и федерацији

У краткотрајном раздобљу од оснивања до првог свјетског рата, СДС Босне и Херцеговине, заокупљена организационим и другим проблемима, није имала довољно времена нити кадровских снага да се озбиљније позабави националним питањем. Она је од почетка усвојила начела интернационализма и у свом листу преносила теоретске расправе и тумачила њихов садржај и значај за радничку класу. Притом се често понавља мисао да капитал не познаје ни вјеру, ни народност, нити зна за државне границе, он је интернационалан, па се и радници морају интернационално организовати, без разлике вјере и племена. »Сваки радник има своју нацију, али зато не смије бити националиста, него интернационалиста, а то значи поштовати све нације и сматрати их равноправнима«. (Босанско-Херцеговачки Жељезничар, јануар 1912). Примјењујући ове принципе на услове босанскохерцеговачке вишенационалне заједнице СДС се залаже за зближавање Срба, Хрвата и Муслимана и за јединство национално хетерогене радничке класе. Суочена на властитом тлу са вјерским и националним сукобима буржоаских партија, апсолутизмом и доминацијом аустроугарског капитала, СДС Босне и Херцеговине залаже се за национално јединство Срба и Хрвата, при чему је од великог значаја »национално освјешћавање Муслимана«. («Глас слободе», бр. 14, 1911).

Анексија Босне и Херцеговине дала је нове подстицаје југословенској идеји која се у годинама пред први свјетски рат испољава у два основна вида — као југословенско и као балканско питање. У формирању ставова према обје варијанте југословенског уједињења, СДС Босне и Херцеговине није самостално радила и доносила закључке. Неколико мјесеци након оснивања, СДС Босне и Херцеговине заједно са социјалдемократским странкама Хрватске и Словеније, организује прву југословенску социјалистичку конференцију у Љубљани (21. и 22. новембар 1909), а неколико недјеља касније учествује и на првој балканској социјалистичкој конференцији у Београду (7—9. јануара 1910). Иако су резолуције обје ове конференције имале различите полазне основе у рјешавању југословенског питања, СДС Босне и Херцеговине је на Другом конгресу (1910. г.) донијела посебну резолуцију којом је усвојила резолуцију Југословенске и Балканске социјалистичке конференције и прогласила их обавезним у политичком раду својих организација. Ипак, у резолуцији је наглашено да СДС Босне и Херцеговине »у државноправном и националном погледу тражи преуређење Аустро-Угарске у смислу националних аутономија, тако да би народ Босне и Херцеговине био уједињен са осталим Југословенима у националној аутономији Југославена«. Југословенски народи сматрани су једним народом што се, такође, односи на народе Босне и Херцеговине. Један и једини народ у Босни и Херцеговини српског и хрватског имена био би уједињен са Хрватима, Србима и Словенцима у Аустро-Угарској«. Босанскохерцеговачки Муслимани говоре српскохрватским језиком, па према томе они су или Срби, или Хрвати, или и једно и друго, јер

то је један народ са два имена. Балканска социјалистичка конференција истакла је идеју о потпуној економској и политичкој самосталности »југословенског народа« у оквиру балканске федерације слободних народа. Послије колебања између југословенске и балканске варијанте југословенског уједињења, СДС Босне и Херцеговине окренула се босанскохерцеговачким приликама. Међу грађанским партијама биле су у току дискусије око писма и назива језика. Језичко питање СДС сматрала је формалним, јер се грађанске партије препиру око назива језика и употребе ћирилице и латинице, а на истим основама води се борба око Муслимана, чије ће име узети. Странка сматра да би се национално питање и ширење југословенске идеје лако ријешило признавањем пуне равноправности оба писма у школама и друштвеном животу и увођењем српскохрватског језика у државне уреде и предузећа. Тиме би, по мишљењу СДС, била завршена прва и главна фаза у успостављању јединства свих Југословена. У вријеме балканских ратова, СДС Босне и Херцеговине све више афирмише идеју »Балкан балканским народима« и балканску федеративну републику по концепцијама СДП Србије.

СДС Босне и Херцеговине показала је доста неразумијевања, илузија и колебања у разматрању националног питања. Није се добро сналазила у изузетно сложеним националним односима и мноштву националних идеја. У читавом третирању националног питања остала је досљедна у заступању начела интернационализма и оштре критике вјерских и националних сукоба у Босни и Херцеговини. Револуционарно рјешење националног питања у ери империјализма још увијек није било доступно СДС Босне и Херцеговине. (Своје ставове о томе Лењин је формулисао тек крајем 1913. и почетком 1914. године). Осим тога, СДС Босне и Херцеговине била је у свим варијантама за југословенско уједињење и у тадашњој констелацији снага чинило јој се реалније његово рјешавање у оквирима Аустро-Угарске, док је балканску варијанту уједињења сматрала правим и потпуним рјешењем, али зато тешко остварљивим због сукоба међу балканским државама које се отимају око Македоније

5. Проблем рата и империјализма

Корјене рата као друштвене појаве СДС Босне и Херцеговине, објашњавала је природом капиталистичког друштвеног поретка који развија конкурентске односе на свјетском тржишту и у циљу вођења агресивне политике врши стално наоружавање. Милитаризам гуши националне покрете и тражи огромне суме новца које плаћа порески обвезник, а посебно радници и сељаци. Окрећући се од општих констатација ка проблемима Босне и Херцеговине, СДС Босне и Херцеговине оштро критикује аустроугарску завојевачку и колонијалну политику која гуши народне слободе и кочи свестранији политички, културни и привредни развој земље. За превладавање аустроугарског колонијалног егоизма, СДС захтјева укидање кмето-

ких односа и индустријски развој земље, као битне предуслове за јачање отпорне снаге против колонијалног пљачкања, за демократизацију политичког живота и сузбијање иселавања народа.

Пропаганду против рата СДС Босне и Херцеговине појачава у вријеме ратних криза од 1911. до 1913. године. У свом листу оштро је осудила италијанско-турски рат за Триполис, али се ускоро сучинила са забраном јавних скупштина против рата и милитаризма, јер су сматране опасним по јавни ред и мир, а затим и са поштреном цензуром чланака о овим темама.

И поред строгих забрана, лед је пробијен једном антиратном резолуцијом («Против рата») у којој се каже да за интересе капиталиста у ратовима гину синови пролетаријата, због тога, »сав пролетаријат против њих најодлучније протестује«. У циљу проширења тржишта, велике силе чине »праве пљачкашке походе на мале и неразвијене народе«. СДС Босне и Херцеговине посебно упозорава на балканско подручје гдје се укрштају интереси готово свих капиталистичких сила, »а народи на њему, поцијепани и раздробљени само чекају кад ће их прогутати халапливине велике силе«. Као фактор мира, пролетаријат у балканским земљама има посебне задатке. Социјалдемократија не треба да увјерава владајуће класе да се разоружају, него да увјери радне масе како да се наоружају против данашњег друштва и против њега поведу »борбу на живот и смрт«. Она реално оцјењује међународне односе и предвиђа њихово даље заостравање.

Избијањем првог балканског рата СДС Босне и Херцеговине појачава активност против рата и милитаризма, претпостављајући интернационализам националним интересима појединих народа. Из тог принципијелног става произашла је осуда балканског рата који су балканске савезнице повеле за ослобођење својих сународника испод турске власти. Она га сматра династичким ратом чији се империјализам не разликује од империјализма великих сила. Због оваквих ставова уследили су напади грађанских врхова на СДС и цијели раднички покрет, отежавајући њихову антиратну пропаганду. Побједама Србије били су одушевљени »Срби и југословенски оријентисани људи« у Босни и Херцеговини, па је антиратна активност СДС код њих изазивала револт. Иста расположења долазила су из аустроугарских кругова у којима је расло расположење за рат против Србије. Без обзира на све тешкоће, СДС Босне и Херцеговине и даље води принципијелну антиратну пропаганду која се подудара са ставовима СДС Србије. Странка наглашава да ратом против Турске неће бити рјешени национални односи, јер у »новоослободеним« крајевима има и много других народности.

Послије Базелског конгреса, СДС Босне и Херцеговине наставља антиратну пропаганду и посебно се залаже за идеју »Балкан балканским народима« Након успјеха балканских савезника антиратна пропаганда СДС је још више отежана. И поред појачане цензуре, Странка је успјела да у првомајском уводнику свога листа (1913. г.) изрази мисао да би било боље да су револуционарне снаге на Балкану срушиле »реакционарне и феудалне класе, разне династије и шовинистичке владе« и на тим рушевинама створиле »слобо-

дан и демократски савез балканских народа у балканској федеративној републици». Завођење изнимних мјера привремено је прекинуло антиратну активност странке. Други балкански рати дочекан је као безумље које ће изнурити балканске народе и предати их у руке страним завојевачима.

Антиратна активност СДС Босне и Херцеговине до првог свјетског рата заснивала се на ставовима конгреса Друге интернационале (Копенхаген 1910, Базел 1912.), а посебно на Манифесту Базелског конгреса и оном његовом дијелу који се односи на задатке социјал-демократских странака балканских земаља и са подручја Аустро-Угарске. Притом она остаје досљедна свом интернационалистичком ставу, не показујући одушевљење за српске побједе. Она то и није могла, с обзиром да је њено чланство било национално хетерогено. Цијену свог принципијелног става платила је издвајањем мање групе чланова српске националности, који су оформили дисидентску групу око листа »Звоно«. Ова група издвојила се под паролом »кроз национално ослобођење до ослобођења социјалног«.



Социјалистички раднички покрет у Босни и Херцеговини развијао се до првог свјетског рата као дио југословенског, балканског и међународног радничког покрета, организованог у Другој интернационали. То је било у складу са развијањем досљедног интернационализма синдикалног покрета и СДС Босне и Херцеговине. Убрзо после оснивања, Главни раднички савез ступио је у сарадњу са Међународним синдикалним секретаријатом, а 1909. год. постао је његов пуноправни члан. Његови делегати су, до првог свјетског рата, учествовали на међународним синдикалним конференцијама у Будимпешти (1911. г.), Бечу (1912. г.) и Цириху (1913). Оснивањем СДС проширивани су односи са југословенским, балканским и осталим радничким покретима у Аустро-Угарској, а међународна сарадња добија пуни замах и међународно признање када је на сједници Интернационалног социјалистичког бироа, одржаној у Цириху 24. септембра 1912. године, постала чланица Друге интернационале, са два гласа. Слиједеће године њен представник (С. Јакшић) учествује на засједању Базелског конгреса Интернационале. СДС Босне и Херцеговине учествовала је у више међународних акција солидарности: помоћ штрајкачима у Шведској 1909. године, обиљежавање 30-годишњице смрти Карла Маркса (1913), обиљежавање смрти Аугуста Бебела (1913), протест против убиства Ферера у Шпанији итд.

III

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ЗА ВРИЈЕМЕ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Избијањем рата, радничке организације у Босни и Херцеговини нису биле формално забрањене, али је читав низ околности оне-

могућио њихов даљи рад. Завођење изнимних мјера, 26. јула 1914. и мобилизација већине организованих радника и њихових руковођилаца није остављала могућности за било какав политички рад, поготову не за подузимање јавних антиратних активности. У раздобљу од атентата до избијања рата, СДС Босне и Херцеговине осудила је атентат и распиривање шовинистичких и вјерских сукоба које подстичу влада и аустрофилски елементи. Гласање најугледнијих чланица Друге интернационале за ратне кредите изазвало је разочарење и осипање чланства у организацијама СДС Босне и Херцеговине. Преко ноћи биле су срушене све илузије о међународној антиратној и револуционарној солидарности пролетаријата. У таквим условима, неколико немобилисаних чланова руководства СДС и синдиката свели су своју активност на хумани рад — прикупљање и подјела помоћи породицама мобилисаних радника — и чување радничких установа и имовине. Такође, више није било услова за издавање радничког листа »Глас слободе«, па је, 6. октобра 1914, престао излазити. Покушаји швајцарских и данских социјалиста, током 1915. и 1916. године, да ступе у контакт са руководством СДС Босне и Херцеговине (писма Б. Хрисафовићу), ради предузимања антиратних акција, нису успјели проћи строгој цензури.

Под утицајем стања на фронтима и промјена у унутрашњој и вањској политици Аустро-Угарске, а посебно позитивног утицаја фебруарске и октобарске револуције у Русији на сиромашне слојеве друштва, од прољећа 1917. године почело је лагано обнављање радничког покрета у Босни и Херцеговини. Први вијесници успјешног почетка били су првомајске прославе 1917. године (Сарајево, Зеница, Тешањ) и поновно покретање листа »Глас слободе«, 30. јуна 1917, који је у задњим годинама рата одиграо револуционарну улогу на ширем југословенском простору. Ново руководство, тзв. »Главни одбори радничког покрета« (синдикалне и политичке организације у почетку нису издиференциране и обнављају се као јединствен покрет), усмјерило је своју активност на обнављање синдикалних и политичких организација, на борбу за демократизацију власти и уклањање свих феудалних остатака (Манифест од 30. 6. 1917.). Упоредо са обнављањем радничких организација (дрводјелских, металских и рударских радника) води се борба за веће наднице и укидање ограничења слободе састајања и удруживања. Основан је Фонд за помагање сиромашних радничких породица и појачано учешће радничких представника у раду општинских апровизационих вијећа. Број организованих радника стално расте и почетком 1918. године прелази цифру од 4.000 чланова. Потстицај, за даље нарастање радничког покрета дала је октобарска револуција, приступање СДС Босне и Херцеговине Цимервалској интернационали и Земаљска конференција обновљених радничких организација, одржана 3. фебруара 1918. у Сарајеву. Радничке акције прерастају у општи тарифни покрет за повећање надница и увођење осмосатног радног времена (грађевинари, рудари, жељезничари, радници духанске индустрије), а у милитаризованим предузећима власти регулишу радне одnose. Првомајска прослава 1918. године одржава се уз учешће неколико хиљада радника и сељака (Сарајево, Мостар, Зеница, Туз-

ла, Вареш, Бреза, Какањ и др.). Нова расположења одразила су се на сталан прилив нових чланова у радничке организације. У августу 1918, у синдикалне организације учлањено је 7.000, а у СДС 3.000 лица, да би почетком 1919. године раднички покрет добио до тада неслућене размјере. У синдикалним организацијама било је 22.669, а у СДС 6.078 чланова, међу којима се први пут у радничком покрету појављују муслиманске жене мобилисаних радника.

*
**

2. Револуционарна превирања у Босни и Херцеговини и утицај октобарске револуције

Упоредо са напорима на обнављању организација и постављањем захтјева за социјално-политичке реформе у земљи, током 1917. године, социјалистички раднички покрет у Босни и Херцеговини бавио се и проблемима међународног социјализма. Мада се у почетку осјећа недовољна обавијештеност и лутање, евидентно је његово стално приближавање радикалним струјама у међународном радничком покрету. Руководство покрета прати припреме за одржавање социјалистичке мировне конференције у Штокхолму и сматра да је она повољна прилика да се путем мировних настојања створи нова интернационала у коју би ушле и оне партије које су разориле претходну. СДС Босне и Херцеговине шаље два своја делегата (Ф. Маркић и Д. Глумац) на ову конференцију и у изјави коју су дали Холандско-скандинавском комитету садржани су захтјеви за мир без анексија и одштета, право народа на самоопредјељење итд. Нешто касније, у Меморандуму који је предан истом комитету (Маркић и Радошевић) захтијева се »интегрално југословенско национално уједињење«. Такође се ускоро мијења став о новој интернационали коју би требало да сачињавају »социјалистичке опозиције«. Након октобарске револуције, СДС Босне и Херцеговине потпуно усваја начела цимервалдског покрета и формално му приступа 30. децембра 1917. године. Класну борбу — борбу за демократски мир на основу формуле руске револуције — она је супротставила грађанској пропаганди која негативно пише о октобарској револуцији. Повезујући антиратну активност са класном борбом, СДС Босне и Херцеговине истиче да »свака социјалистичка партија треба да води најенергичнију борбу у исто вријеме против рата и против капиталистичког друштва«.

Октобарска револуција унијела је најзначајније промјене у читав социјални покрет (раднички и сељачки) у Босни и Херцеговини. Она је убрзала одлуку СДС Босне и Херцеговине да приступи цимервалдском покрету и да отворено и досљедно прокламује начела интернационалног социјализма. Сматрајући револуцију као нов квалитет у борби руског и међународног пролетаријата, СДС објављује проглас Петроградског радничког и војничког вијећа (10. XI 1917), а одмах затим Декрет о миру, уз Лењинов коментар. Смат-

рала је да је октобарска револуција само увод у свјетску пролетерску револуцију која ће срушити капиталистички друштвени поредак. Од тада, револуција и диктатура пролетаријата добијају значајно мјесто у свакодневном политичком изражавању странке.

Дуги и исцрпљујући рат изазвао је велике поремећаје у привредном животу. Хиљаде људи одведено је у логоре и на присилне радове за изградњу војних објеката и саобраћајница, а војном мобилизацијом (1917) у Босни и Херцеговини обухваћено је 2,35% укупног становништва (у Аустрији 0,50%, Мађарској 0,45%). Нагомила ни економско-социјални проблеми (глад и оскудица сваке врсте), подстакнути октобарском револуцијом, довели су, 1918. године, до наглог ширења антиратног расположења које се изражавало на различите начине. У читавом шаренилу антиратних појава наглашено је дезертерство из аустроугарске војске и стварање, тзв. зеленог кадра који се после Брест-Литовског мира омасовљује повратницима са источног фронта, бившим заробљеницима и активним учесницима у октобарској револуцији.

Неријешено аграрно питање заоштрило је, у току рата, социјалне односе на селу. Извјесни покушаји да се ово питање ријеша за вријеме рата нису успјели, па су, 1918. и 1919. године, сељаци покушавали да га сами ријеше. Они пале беговске куће и имовину, а ускраћивање трећине и узурпације земље коју обрађују узима широке размјере. Ове немире још више заоштрава »бољшевичка агитација коју проводе и подстичу повратници са источног фронта и социјалистички агитатори«. Слаб апарат власти није се могао ефикасно супротставити револуционарним акцијама сељака које су, мјестимично, биле праћене пљачком и убиствима. Због вјерске и националне структуре земљопосједника (претежно Муслимани) и кметова (претежно Срби), заједно са класним испреплићу се и заоштравају вјерски и национални односи на селу. Власти су тражиле излаз у успостављању ванредног стања, пријекних судова, мобилизацији резервиста и образовању полувојних формација, тзв. народних гарди. Све предузете мјере нису трајније рјешавале аграрно питање као најтежи социјално-политички проблем у земљи, па се у његовом разрјешавању умијешао сам државни врх (Проглас регента Александра, 6. I 1919, Претходне одредбе за припрему аграрне реформе).

СДС Босне и Херцеговине није довољно разумјела суштину социјалних промјена и превирања у граду и на селу, која су се збијала на крају рата и непосредно после његовог завршетка. Одушевљење сиромашних слојева друштва за револуцију која је срушила руски царизам црпљено је из властите економско-социјалне биједе. Бољшевички узор постали су неодрживи за босанскохерцеговачке кметове и ситне сељаке који су паљевинама беговских кућа и иметка жељели да остваре свој традиционални идеал да буду слободни са доста обрадиве земље. Паралелно с овим догађајима, генерал Саркотић (шеф Земаљске владе за Босну и Херцеговину) поопштреном цензуром ограничава социјалистичку пропаганду »која сије отров међу раднике, којима је, због ниских надница и прескупог снабдијевања, бољшевизам постао крајњи идеал«. Дјеловањем повратника из Русије, бољшевичке идеје допиру до сиромашних слоје-

ва који их прихватају и очекују промјену постојећег друштвеног поретка.

Октобарска револуција утицала је на промјену ставова СДС Босне и Херцеговине према аграрном питању и сељаштву. Она је током 1918. године усвојила револуционарно рјешење аграрног питања и тражила експропријацију феудалних посједа у корист сељаштва. Мада су власти изричито забрањивале било какве додире радништва са сељаштвом, СДС Босне и Херцеговине им се чешће обраћа позивима да приступе у њене редове, али у томе није имала значајнијег успјеха.

Однос СДС Босне и Херцеговине према националном питању и стварању југословенске државне заједнице

Званичан став СДС Босне и Херцеговине према националном питању, до првог свјетског рата, заснивао се на националном програму аустријске социјалне демократије (Брнски програм), али се у пракси радо служила идејом »Балкан балканским народима«, унутар које би био остварен принцип самоопредјељења народа. У суштини, она је национално питање подређивала класној борби и пролетерском интернационализму које и у току рата сматра примарним задацима радничке класе. Током 1917. године, заузета обновом организација и економско-социјалним проблемима, СДС Босне и Херцеговине је поклањала малу пажњу националном питању. Мада је истакла принцип самоопредјељења народа и природно право српског и хрватског народа да створи независну државу, она се (26. XII 1917) враћа резолуцији прве балканске социјалистичке конференције.

У задњој години, рата национално питање добило је изванредан теоретски и практично-политички значај, посебно за мале и неослобођене народе. У теоретском разматрању националног питања за СДС Босне и Херцеговине било је значајно одбацивање концепције аустријске социјалне демократије о културној аутономији (чланци Ф. Филиповића у »Гласу слободе«), оштра осуда национализма и прилажење на реални политички терен око уједињавања југословенских народа.

СДС Босне и Херцеговине стајала је на позицијама уједињења југословенских народа, али се у његовом спровођењу оштро противила било каквој сарадњи пролетеријата са буржоазијом. Она наглашава (март 1918. г.) да југословенске социјалистичке странке »интернационалног и марксистичког правца« не усвајају ни једну формулу југословенске буржоазије за рјешење југословенског питања, »ни бечку декларацију, ни крфски пакт, ни адресу коалиције ни правашки програм«. Полазећи са становишта да су југословенски народи једна нација, СДС Босне и Херцеговине критикује став муслиманског водства које тражи аутономију Босне и Херцеговине (Ш. Арнаутовић) и на тај начин поистовјећује своје интересе са интересима читавог муслиманског народа. Сви ови програми оцјењени су као израз партикуларистичких племенских и вјерских тежњи бур-

жоазије. Југословенско питање је и балканско питање, а Југословени би требали бити дио »балканске федерације слободних народа«. Будућа државноправна заједница југословенских народа треба да буде »Федеративна балканска република у којој ће Срби, Хрвати и Словенци, као потпуно културно и политички уједињена Југословенска нација, ући у Федеративну заједницу са осталим балканским народима: Бугарима, Румунима, Грцима и Арбанасима, у којој ће Македонија чинити самосталног члана федерације«. Одбацујући аустромарксистички програм за рјешење националног питања, СДС Босне и Херцеговине, затечена догађајима, није успјела да изради властити програм уједињења југословенских народа. Враћање на ставове прве балканске социјалистичке конференције на крају рата, практично, није много значило.

У борби за уједињење југословенских народа, СДС се залагала за концентрацију и заједничко иступање југословенских социјал-демократских странака, које би требало да се супродставе концентрацији буржоаских партија. Своје ставове о томе она је изнијела на конференцији одржаној 6. октобра 1918. у Загребу, када су већине у СДС Хрватске и Словеније одлучиле да преко својих представника сарађују са грађанским политичким партијама у Народном вијећу Словенаца, Хрвата и Срба. Неслагање са оваквом одлуком СДС Босне и Херцеговине изразила је у посебној резолуцији у којој прокламује начело пролетерског интернационализма и супротстављање буржоаској држави путем интернационалне класне борбе.

С обзиром да су се постепено остваривале буржоаске концепције југословенског уједињења, СДС Босне и Херцеговине, суочена са реалношћу, позитивно опцењује оснивање Средишњег народног вијећа у Загребу и стварање државе Словенаца, Хрвата и Срба, али она притом, захтијева да се укину све политичке границе између појединих југословенских земаља како би се могла створити јединствена југословенска држава.

Када је 1. новембра 1918. године генерал Саркотић предао власт Народном вијећу Босне и Херцеговине, СДС Босне и Херцеговине одбила је да пошаље свог представника у Привремену владу Босне и Херцеговине, желећи да задржи самостално класно иступање. Она је поздравила стварање Краљевине СХС и изразила илузију у њену демократску суштину. Притом је на моменат потисла свој класни радикализам и позвала раднике на ред и спрјечавање анархије. Схвативши ускоро пуну класну суштину новостворене државе, СДС Босне и Херцеговине заједно са СДП Србије покреће акцију за уједињење југословенског пролетаријата.

СДС Босне и Херцеговине приступила је крупним питањима међународног социјализма психологијом мале партије. Полазила је са становишта да крупне свјетске проблеме може да ријеши само свјетски пролетаријат, при чему улога вође припада Интернационали. Отуда је извирало досљедни интернационализам ове странке у ситуацијама кад су га њени ранији узорци напуштали (гласање за ратне кредите). Она је неподијељена пришла цимервалдском покрету (Дисиденти око листа »Звоно« нису се активирали све до краја рата, а

њихов вођа Јово Шмитран из интернације подржава Кораћеву са-
радњу са буржоазијом. Зачеци љевице из предратних година нису се
појавили са посебним радикалним захтјевима). Октобарску револу-
цију Странка је прихватила с одушевљењем и усвојила је револу-
ционарно рјешење основних социјално-политичких питања. У борби
против министријализма у југословенском радничком покрету она
је истакла класну борбу као примаран задатак радничке класе. Кон-
центрација социјалдемократских странака коју СДС Босне и Хер-
цеговине жели на цијелом југословенском простору представља по-
четак њене борбе за уједињење југословенског пролетаријата који се
само заједничким снагама може супротставити буржоаској држави.

Први свјетски рат и октобарска револуција заоштрили су клас-
не супротности и довеле до револуционарних покрета и превирања
у неким европским и југословенским земљама. Изузетно тешко еко-
номско-социјално стање радника и сељака у Босни и Херцеговини
рађало је одушевљење за идеје и акције које су стављале у изглед
радикалну измјену постојећег стања. Раднички покрет нагло се
шири и прераста све раније оквире, а појачано дезертерство из аус-
троугарске војске (зелени кадар) и сељачки немири давали су ре-
алну основу за шири револуционарни покрет. СДС Босне и Херце-
говине није покушала да револуционарном акцијом окупи незадо-
вољне масе жељне промјене постојећег стања. Већина њеног руко-
водства није могла да се ослободи предратне идеолошке баштине ко-
јој је ишло на руку новостворено увјерење да ће свјетска пролетер-
ска револуција ријешити проблем радничке класе. Судбина власти-
тог покрета и промјена постојећег друштвеног поретка не зависи од
његове револуционарне акције, него од општесвјетског пролетерског
покрета, од свјетске револуције.

Из оваквих схватања произашао је практични политички рад
већине водства СДС Босне и Херцеговине, који показује да оно
феномен револуције и диктатуре пролетаријата (који улазе у њену
политичку лексикку) није схватило на бољшевички начин. Оно је у
ратним условима хвалило револуцију, а без дилеме се определијелило
за мир. У знатно измјењеним условима задржало је ранију тактику
и борбена средства која иду за тим да ојачају покрет за мирнодопс-
ко дјеловање. Радничке штрајкове и сељачке немире не покушава
да усмјери ка револуцији за коју су службени извјештаји тврдили
да је идеал сиромашних маса, него их стишава и обуздава као анар-
хистичке појаве. Са таквим приступом основним друштвеним проб-
лемима СДС Босне и Херцеговине није могла постати политички во-
ђа сиромашних друштвених слојева. Повољну прилику да то поста-
не пропустила је у процесу стварања југословенске државе крајем
рата и за вријеме револуционарних покрета у средњој и југоисточ-
ној Европи. Она је изузетно незадовољне и бунтовне масе препус-
тила утицају политичког водства буржоаских партија.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Извори:

Архив Босне и Херцеговине (АВХ)

фондови: Gemeinsames Finanzministerium, Abteilung Bosnien-Herzegowina.

— Заједничко министарство финансија, одјељење за Босну и Херцеговину, президијална и општа архива.

— Landesregierung für Bosnien und der Herzegowina — Земаљска влада за Босну и Херцеговину.

— Аустријски генерални конзулат Сарајево.

Објављени извори

Архив Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 1951. Том II: Социјалистички покрет у Босни и Херцеговини 1905—1919.

Војислав Богичевић: *Грађа о почецима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878—1905*. Сарајево, 1956. (Грађа за проучавање политичких, културних и социјално-економских питања из прошлости БиХ XIX и XX вијек), том I.

Извјештаји о управи Босне и Херцеговине од 1906. до 1916. године.

Пописи становништва у Босни и Херцеговини 1879, 1885, 1895. и 1910.

Касим Исовић, *Генерални штрајк у Босни и Херцеговини 1906. године*, књ. I, II, Сарајево, 1963. и 1967. Грађа... том II.

Касим Исовић, *Раднички покрет у Босни и Херцеговини 1907. године*. Сарајево, 1975. Грађа... том VII.

Извјештај Савеза среских болесничких благајни у Сарајеву о пословању свих среских болесничких благајни у Босни и Херцеговини од 1910. до 1914, Сарајево, 1915.

Стенографски извјештаји о сједницама и прилозима Босанско-херцеговачког сабора, Сарајево, 1910—1914.

Штампа

Глас слободе, Сарајево, 1909—1914. и 1917—1919.

Хрватски типограф, Загреб, 1898—1914.

Радничке новине, Београд, 1906—1912.

Слобода, Загреб, 1892—1902.

Слободна ријеч, Загреб, 1902—1914.

Босанско-херцеговачки жељезничар, Мостар — Сарајево, 1910—1914.

Борба, Београд, 1910—1914.

Основна литература

Никола Бабић, *Рат, револуција и југословенско питање у политици Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине*, Сарајево, 1974.

Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875—1878*. Сарајево, 1960.

Кемал Хреља, *Индустрија Босне и Херцеговине до краја првог свјетског рата*. Сарајево, 1961.

Цевад Јузбашевић, *Изградња жељезница у Босни и Херцеговини у свјетлу аустроугарске политике од окупације до краја Калајеве ере*. Сарајево, 1974. (Дјела — АНУ БиХ, књ. XLVIII, Одјељење друштвених наука, књ. 28).

- Џевад Јузбашић, *Језичко питање у аустроугарској политици у Босни и Херцеговини пред први свјетски рат*. Сарајево, 1973.
- Мустафа Имамовић, *Правни положај и унутрашњи политички развјатак Босне и Херцеговине од 1878. до 1914*. Сарајево, 1976.
- Хамдија Капиџић, *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом* (чланци и расправе) Сарајево, 1968.
- Југословенски народи пред први свјетски рат*. Београд, 1967. (Посебна издања САНУ, књ. СХХVI — Одјељење друштвених наука, књ. 61.
- Стојан Кесић, *Односи између радничких покрета у југословенским земљама до 1914. године*. Београд, 1978.
- Peter F. Sugar, *Industrialization of Bosnia-Herzegovina 1878—1918*. Seattle (Washington), 1963.
- Енвер Реџић, *Аустромарксизам и југословенско питање*. Београд, 1977.
- Недим Шарац, *Синдикални покрет у Босни и Херцеговини до 1919. године*, Сарајево, 1955.
- Ибрахим Карабеговић, *Раднички покрет Босне и Херцеговине између револуционарне и реформистичке оријентације (1909—1929)*. Сарајево, 1973.
- Илјас Хацибеговић, *Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914*. Сарајево, 1980.
- Владо Стругар, *Социјалдемократија о стварању Југославије*, Београд, 1965.

Расправе и чланци

- Ахмед Алиџић, *Уредба о реорганизацији Вилајета 1867. године*. Прилози за оријенталну филологију, Сарајево, 1962—1963, XII—XIII.
- Фердо Хауптман, *Босанскохерцеговачки ага у процјепу између привредне активности и рентијерства на почетку XX стољећа*. Годишњак Друштва историчара, 1969, XVII.
- Милорад Екмечић, *Интернационални и интерконтинентални миграциони покрети из југословенских земаља од краја XVIII вијека до 1941. године*. Годишњак ДИ БиХ, 1974.
- Недим Шарац, *Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине и аграрно питање*. Годишњак ДИ БиХ, 1960, XI.
- Енвер Реџић, *Национално питање у политичкој активности Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине од Другог конгреса до Конгреса уједињења*. Прилози Института за историју Сарајево, 10/2, 1974.
- Ибрахим Карабеговић — Нусрет Шекић, *Аграрни немири и раднички покрет у Босни и Херцеговини и другим југословенским земљама под аустроугарском управом крајем првог свјетског рата*. Реферат поднесен на Међународној конференцији историчара рад. покрета у Линцу од 11—15. септ. 1979.
- Илјас Хацибеговић, *Клерикализам према радничком покрету у Босни и Херцеговини почетком XX вијека*. Годишњак ДИ БиХ, 1970/71, XIX.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE SOZIALSTISCHE ARBEITERBEWEGUNG IN BOSNIEN UND HERZEGOWINA BIS ZUM ENDE DES 1. WELTKRIEGES UND DIE SCHAFFUNG EINES GEMEINSAMEN STAATES i J. 1918.

Diese Arbeit stellt eine Synthese der Entwicklung der sozialistischen Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina, von den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts bis zum 1. Weltkrieg, und der Schaffung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen im Jahre 1918 dar. Sie entstand auf Grund umfangreicher Archivforschungen, veröffentlichter Quellen und Literatur. Die Arbeit ist in drei thematische Einheiten geteilt. Im ersten Teil wurden die historisch — politischen und sozialökonomischen Verhältnisse in Bosnien und der Herzegowina und Beginn und Entwicklung der sozialistischen Arbeiterbewegung behandelt, im zweiten Teil die Gründung der Sozialdemokratischen Partei Bosniens und der Herzegowina im Jahre 1909 und ihr Wirken bis zum 1. Weltkrieg und im dritten Teil die Arbeiterbewegung in Bosnien und Herzegowina während des 1. Weltkrieges. Der Verfasser hat dabei der spezifischen staatsrechtlichen Lage des Landes, der Entwicklung des Kapitalismus und der Industrialisierung, dem Entstehen und der Struktur der Arbeiterklasse, der Gründung von Gewerkschafts — und sozialdemokratischen Organisationen und den bedeutendsten Aktionen und Ergebnissen im Kampf der Arbeiterklasse, besondere Aufmerksamkeit gewidmet. Auch den Ansichten und Haltungen der Sozialdemokratischen Partei Bosniens und der Herzegowina — zu Klassenkampf und Parlamentarismus, zur Agrarfrage, zu Krieg und Revolution, der nationalen Frage, zur Oktoberrevolution und zur Schaffung des jugoslawischen Staates von 1918 — ist genug Raum gewidmet.

Der Verfasser weist darauf hin, daß sich die sozialistische Arbeiterbewegung in Bosnien und Herzegowina unter bestimmten, historischen Bedingungen entwickelte, die durch die österreichisch-ungarische Politik und wirtschaftliche Dominanz, durch das Bestehen von ökonomisch und politisch überholten Kmet-Beziehungen, durch heterogene Glaubens. National und Sozialstrukturen der Bevölkerung bestimmt waren. Trotz ungünstiger Entwicklungsbedingungen erwarb die sozialistische Arbeiterbewegung große Verdienste bei der Verbreitung sozialistischer Ideen und der Affirmations des Klassenkampfes in der bosnisch-herzegowinischen Gesellschaft.